

Sosyoloji ve Hukuk Disiplinleri Bağlamında Bir Karşılaştırma: Maurice Hauriou ve Ziya Gökalp

A Comparison in the Context of Sociology and Law Disciplines: Maurice Hauriou and Ziya Gökalp

Soner Kavuncuoğlu, Dr., Eposta: sonerrkavuncuoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6638-2257

Öz

Bu çalışma, çağdaş iki bilim insanının hukuk ve sosyoloji disiplinlerini ortak kesen yaklaşımlarını karşılaştırmalı bir şekilde incelemektedir. Bu karşılaştırma, Toulouse Hukuk Okulu'nun en önemli temsilcisi olan Maurice Hauriou'nun (1856 – 1929) Kurum Teorisi'nin kurucu unsurlarından biri olan “Fikir Unsuru” ile Türkiye’de sosyoloji disiplininin önemli isimlerinden biri olan Ziya Gökalp’in (1875 / 1876 – 1924) “Mefkûre” kavramları aracılığıyla yapılmaktadır. Çalışmanın iki temel amacı vardır: Birincisi, Gökalp’in mefkûre kavramını kullanırken etkilendiği Fransız sosyoloji ekolleri incelenerek kavrama yüklenen anlam yelpazesini tespit etmektir. İkincisi, Gökalp’in mefkûre kavramını, Fransız hukuk ve yönetim bilimleri alanında önemli bir yere sahip olan Kurum Teorisi’nin “Fikir Unsuru” ile karşılaştırarak incelemektir. Hauriou’nun Kurum Teorisi’nin kurucu unsurlarından olan “Fikir Unsuru” ile Gökalp’in “Mefkûre” kavramını karşılaştırarak incelemenin iki önemli katkısı vardır: Birinci katkı, Gökalp’in “Mefkûre” kavramını, sosyoloji, hukuk ve yönetim bilimleri alanına yönlendirerek ele almaktır. İkinci katkı “Mefkûre” kavramını, sosyoloji, hukuk ve yönetim bilimleri disiplinleri çerçevesinde ele alarak Türkiye Cumhuriyeti’nin modern ulus-devlet şeklinde oluşum ve inşa sürecini açıklayan bir analizi birimi haline getirmektir. Sonuç olarak, Gökalp’in “Mefkûre” kavramının somut tarihsel koşulları açıklayıcı potansiyeli, Hauriou’nun Kurum Teorisi’nin kurucu unsurlarından biri olan “Fikir Unsuru” ile karşılaştırıldığında açık ve belirgin hale gelmektedir.

Anahtar sözcükler: Maurice Hauriou, Kurum Teorisi, Ziya Gökalp, Mefkûre, Modern Ulus-Devlet.

ABSTRACT

This study provides a comparative analysis of two contemporary scholars’ approaches that cut across the disciplines law and sociology. The comparison is made through the concepts of ‘Idea Element’, one of the founding elements of the Institution Theory of Maurice Hauriou (1856 – 1929), the most important representative of the Toulouse School of Law, and ‘Mefkûre’ of Ziya Gökalp (1875 / 1876 – 1924), one of the important names of the discipline of sociology in Turkey. The study has two main aims: The first one is to determine the range of meanings attributed to the concept by analyzing the French sociological schools that Gökalp was influenced by when he used the concept of “Mefkûre”. Secondly, to analyze Gökalp’s notion of “Mefkûre” by comparing it with the “Idea Element” of the Institution Theory, which has an important place in the field of French law and administrative sciences. Comparing Hauriou’s “Idea Element” which is one of the founding elements of Institution Theory with Gökalp’s concept of Mefkûre” has two important contributions: The first contribution is to analyze Gökalp’s concept of “Mefkûre” by directing it to the fields of sociology, law and administrative sciences. The second contribution is to examine the concept of ‘Mefkûre’ within the disciplines of sociology, law and administrative sciences, thereby establishing it as an analytical unit that explains the formation and construction process of the Republic of Turkey as a modern nation-state. As a result, the explanatory potential of Gökalp’s concept of “Mefkûre” for concrete historical conditions becomes clear and evident when compared with the “Idea Element” one of the founding elements of Hauriou’s Institution Theory.

Keywords: Maurice Hauriou, Institution Theory, Ziya Gökalp, Mefkûre. The Modern Nation-State.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl, tüm dünyada iktisadî, toplumsal, hukukî, kültürel ve dinî konularda önemli dönüşümlerin yoğun ve derin bir şekilde yaşandığı yüzyıldır. Bu sırada, sosyal ve beşerî alanlarda yaşanan dönüşümleri anlama ve açıklama amacıyla yeni bilimsel metotlar ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda sosyal ve beşerî bilimler alanında gelişme kaydeden en önemli bilimsel disiplin, sosyolojidir. Sosyoloji disiplini, zaman olarak XIX. yüzyıla, mekân olarak Fransa'ya aittir. Bu disiplin, düşünsel kökleri yönünden Saint-Simon'a (1760 – 1825) kadar geriye götürülebilmekle birlikte sosyolojinin bir bilimsel disiplin olarak kabul edilmesi Auguste Comte (1798 – 1857) ile önemli bir gelişim kaydetmesi ise Émile Durkheim (1858 – 1917) ile ortaya çıkmıştır.

XIX. yüzyılda sosyoloji disiplininin ortaya çıkışı ve gelişimi hem Fransa'da hem de Fransa ile yakın temas halinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli yankılar uyandırmıştır. Sosyoloji disiplinin ortaya çıkışı ve gelişiminin, Fransa'daki yankısını iki açıdan değerlendirmek mümkündür: Birincisi, XIX. yüzyılda Fransız sosyologlar, sosyoloji disiplininin inceleme nesnesini ve yöntemini tayin ederek disiplinin nesne ve yöntem yönünden diğer disiplinlerden farklılığını açık hale getirmişlerdir. İkincisi ise Fransa'da sosyoloji, farklı bilimsel disiplinler ile konu yönünden yakın temas hâlinde olmuştur. Bu temasların en zorunun, önemli ölçüde tekniğe ve yazılı kurallara bağlı hukuk disiplini ile gerçekleştiği söylenebilir. Fransa'da XIX. yüzyılda hukuk ile sosyoloji arasındaki ilişkiyi kendine özgü bir bilimsel yaklaşım ile sentezleyen Maurice Hauriou'dur (1856 – 1929). Bu sentezin en somut çıktısı, *Kurum Teorisi*'nde (La Théorie de l'Institution) görülmektedir. Sosyoloji disiplinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduğu en önemli yankı ise Ziya Gökalp'in (1875 / 1876 – 1924)¹ düşünceleri ve eserleridir.

Bu çalışma, Hauriou'nun *Kurum Teorisi*'nde yer alan “Fikir Unsuru” ile Gökalp'in “Mefkûre” kavramını, sosyoloji ve hukuk disiplinleri bağlamında karşılaştırmaktadır. Çalışmanın amacı, Hauriou'nun *Kurum Teorisi*'nde yer alan “Fikir Unsuru” ile Gökalp'in “Mefkûre” kavramını karşılaştırarak sosyoloji ve hukuk disiplinlerini ortak kesen çağdaş iki yaklaşımı analiz etmektir. Çalışmanın birinci bölümünde, Hauriou'nun *Kurum Teorisi*'nin Türkiye'ye girişi ve bu girişte önemli rol oynayan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin rolü ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde, Hauriou'nun *Kurum Teorisi* ve teorisinin tanımlayıcı unsurlarından olan “Fikir Unsuru” incelenmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, Ziya Gökalp'in “Mefkûre” kavramı incelenmektedir. Gökalp'in “Mefkûre” kavramını oluştururken yararlandığı ve takip ettiği Fransız filozoflar ve sosyologlar ile irtibatı gösterilmektedir. Bu bağlamda, Gökalp'in düşüncesinde “Mefkûre” kavramına, felsefî ve sosyolojik düşünsel temel oluşturan ana bağlantı noktalarını ve bu kavramın şekillenmesinde rol oynayan etkileşim düğümlerini keşfetmek önem taşımaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise Hauriou'nun *Kurum Teorisi*'nde yer alan “Fikir Unsuru” ile Gökalp'in “Mefkûre” kavramı karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Bu karşılaştırma, Hauriou'nun ve Gökalp'in düşünsel serüvenlerinde kavram setleri ve açıklama biçimleri yönünden benzerlik ve farklılık gösterdiği noktaları ortaya çıkarma amacını taşımaktadır.

¹ Gökalp'in doğum yılı, 1875 ya da 1876 yılı olarak geçmektedir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun 1935 tarihli doktora tezinde doğum yılı 1875 olarak verilmektedir. Fındıkoğlu'nun farklı yazılarında da Gökalp'in doğum yılı 1935 olarak geçmektedir. Enver Behnan Şapolyo da benzer bir biçimde Gökalp'in doğum yılını 1875 yılı olarak işaretlemektedir. O. Tuna tarafından yayımlanan bir makalede de Gökalp'in doğum yılı, 1875'tir. Fakat Cavit Orhan Tütengil, Gökalp'in doğum yılının, 1876 yılı olduğunu belirtmektedir. Tütengil, “Gökalp'in doğum tarihinin bilgisini Ahmet Cemil'e borçlu olduğumuzu” belirttikten sonra yazar, “1944 yılı önceki yayımlarda Gökalp'in doğum gününe dair bilgiler yer almadığı gibi, doğum yılının da genel olarak 1875 olarak kabul edildiğine” dikkat çekmektedir.

Bkz. Ziyaeddin Fahri, *Ziya Gökalp: Sa Vie et Sa Sociologie: Essai Sur l'Influence de la Sociologie Française en Turquie*, (Thèse Principale pour Le Doctorat Ès Lettres), Imprimerie Berger-Levrault, 1935, s.3; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp için Yazdıklarım ve Söylediklerim*, Türkiye Muallim Birliği Neşriyatı, İstanbul, 1955, s.114; Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp: İtibat ve Terakki ve Meşrutîyet Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul, 1943, s.9; O. Tuna, “Ziya Gökalp et Sa Personnalité”, *İş: Aylık Felsefe, Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, Cilt:9, Sayı: 39-40, 1944, s.52; Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1956, s.3.

1. HAURIU’NUN KURUM TEORİSİ’NİN TÜRKİYE’YE GİRİŞİ: İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

Fransa’da XIX. yüzyılda hukuk bilimleri alanında (özellikle *kamu hukuku ve genel kamu hukuku*) üç önemli ekol mevcuttur: Maurice Hauriou (Toulouse Ekolü), Léon Duguit (Bordeaux Ekolü) ve Carré de Malberg (Strasbourg Ekolü). Bu üç önemli ismin ortak özelliğini, Hauriou’nun oğlu olan André Hauriou (1897 – 1973) şu şekilde açıklamaktadır: “Malberg, Duguit ve Hauriou gibi hukukçular her şeyden evvel, genel fikirlerin mühendisleriydi (Hauriou, 1966, Av. Pro: V).” Bu genel fikirlerin mühendisleri, hukuk ile sosyal ve beşerî bilimler alanında büyük sentez çalışmaları ortaya koymuşlardır. Hauriou, *kurumların kökeniyle, oluşumuyla ve evrimiyle* ilgilenerek hukuk bilimi ile sosyoloji ve felsefe arasında bir köprü kurmuştur. Hauriou’nun sentez çalışmalarının en önemlisi, *Kurum Teorisi (Müessese Nazariyesi)*’dir.

Hauriou, *Kurum Teorisi*’ni oluşturduğu temel makalesini 1925 yılında yayımlamıştır.² Bu makale, Türkçeye 1944 yılında tercüme edildi. Bununla birlikte, Hauriou’nun ismi ve yaklaşımı 1920’li yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye’de ve özellikle İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyeleri tarafından tanınmaya ve bilinmeye başlamıştı. Bu bağlamda, Kamu Hukuku (Amme Hukuku) alanında Hauriou’nun teorisinden yararlanarak Batı Avrupa’da *Devlet Teorisi* üzerine yoğunlaşan ve eserler üreten Charles Crozat (1897 - ?) önemli ve taşıyıcı bir figür olarak görülebilir.³ Dönmezer, “Crozat’ın 1926 – 1969 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde görevlendirildiğini belirterek bu görevlendirme süresi boyunca Crozat’ın 1926 – 1944 yılları arasında Amme Hukuku kürsüsünü, 1944 – 1969 yılları arasında ise Devletler Hukuku kürsüsünü idare ettiğini ifade etmektedir⁴ (Dönmezer, 1979, XXIII).” Crozat, *Kamu Hukuku*’nu *Devlet Teorisi* ekseninde incelerken Hauriou’nun yaklaşımından önemli ölçüde etkilenmiştir. Çünkü Hauriou, “*Kamu Hukuku*’nun *Devlet Teorisi*’nden başka bir şey olmadığını belirtmektedir (Hauriou, 1916: Pré. V.).” *Kamu Hukuku (Amme Hukuku)* ile *Devlet Teorisi* arasında kurulan bağlantının, Hauriou’nun yaklaşımından etkilenen Crozat’ın dersleri aracılığıyla İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde geçerlilik kazandığı söylenebilir.

Hauriou’nun teorisi, Crozat aracılığıyla İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde bilinir hâle geldiği sıralarda Dâr’ül-fünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası’nın 1927 tarihli 29. sayısında hem Hauriou’nun *Précis de Droit Administratif* adlı kitabına yapılan bir inceleme yazısına hem de yazarın dergiye gönderdiği *Hukuk Fakülteleri ve Gayeleri* adlı makaleye yer verilmiştir.⁵ Bu gelişmeler, Hauriou’nun 1920’li yılların ikinci

² Bu makale, *La Théorie de l’Institution et de la Fondation (1): Essai du Vitalisme Social* adını taşımaktadır. Ayrıca bkz. Maurice Hauriou, “La Théorie de l’Institution et de la Fondation (1): Essai du Vitalisme Social”, *Aux Sources du Droit: Le Pouvoir, L’Ordre et la Liberté*, (Supplé: Paul Archambault vd.), Librairie Bloud & Gay, Paris, 1933, ss. 89 – 128.

³ Ayrıca Crozat’ın ilgili konu hakkındaki eserleri ve bazı makaleleri için bkz. Ch. Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: I. Cilt (Devlet Teorisinin Tarihi)*, (Çev. Orhan Arsal), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1938; Charles Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: II. Cilt I. Kısım (Orta Zamanlar)*, (Çev. Recai G. Okandan), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944; Charles Crozat, *Amme Hukuku Dersleri: II. Cilt, II. Kısım (Orta Zamanlar)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1946; Charles Crozat, “Jean de Salisbury’nin Devlet Nazariyesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 5, 1939, ss.17-32; Charles Crozat, “Ortaçağda Dört Devlet Nazariyesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 9, Sayı: 1-2, 1943, ss.61-84.

⁴ Crozat’ın 1933 Üniversite Reformu’ndan önce İstanbul Üniversitesi’nde görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Widmann, Türkiye’ye çağrılan ve “Yurtdışındaki Alman Bilim Adamları Yardım Cemiyeti” aracılığıyla Türkiye’ye gelen Alman bilim insanlarının dışında başka yabancı profesörlerin de görevlendirildiğine dikkat çekmektedir. Widmann, bu grupta Charles Crozat’ın da ismini zikretmektedir. Dönmezer’in verdiği bilgi, 1926 yılından itibaren Crozat’ın İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde bulunduğu yönündedir. Bu durum, Crozat’ın 1933 Üniversite Reformu öncesi Türkiye’de bulunduğu ve ders verdiği çıkarımını güçlendirmektedir.

Ayrıca bkz. Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, (Çev. Aykut Kazancıgil – Serpil Bozkurt), Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, 2000, İstanbul, s.98.

⁵ Hauriou’nun *Précis de Droit Administratif* adlı kitabına dair yapılan inceleme yazısı kitabın adını *Muhtasar Hukuk-ı İdare* şeklinde tercüme etmiştir. Bu inceleme yazısında hem Hauriou’nun kısa bir şekilde tanıtılmasına hem de Hauriou’nun yaklaşımını özellikle Léon Duguit’in ve Gaston Jèze’in yaklaşımlarından farklılıklarına yer verilmiştir. Bkz. *Dâr’ül-fünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 29, 1927, ss.798-799.

yarısından itibaren Türkiye’de bilinir ve tanınır hâle geldiğinin önemli göstergeleridir. Sıddık Sami Onar’ın (1897 – 1972) 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde verdiği İdare Hukuku dersinin notlarında “Hauriou” adı, *tüzel kişilik* tartışmalarında görülmektedir. Onar’ın ders notlarında Hauriou’nun *kurum teorisine* (*müessese nazariyesi*) de değindiği görülmektedir. Fakat, bu ders notlarında *kurum teorisi* doğrudan inceleme konusu yapılmamış, yalnızca *kurum teorisinin* tanımına ve unsurlarına yer verilmiştir. (Onar, 1933: 18-24) Onar, 1934 tarihli İdare Hukuku ders notlarında da Hauriou’nun *Kurum Teorisi*’ne yer vermiştir. (Onar, 1934: 103-109) Her iki ders döneminde de Onar, Hauriou’yu bir başlık içerisinde ele almış, fakat Hauriou’nun *Kurum Teorisi* üzerine doğrudan bir inceleme yapmamıştır. Onar’ın Hukuk İlmini Yayma Kurumu etkinliği kapsamında yaptığı ve 1941 yılında yayımlanan sunum metni ise doğrudan *Hauriou’nun Kurum Teorisi* üzerinedir.⁶ Bu çerçevede, Onar’ın Hauriou’nun teorisi üzerine yaptığı doğrudan incelemenin tarihini 1941 yılı olarak belirlemek mümkündür. Onar’ın 1942 yılında yayımlanan İdare Hukuku adlı kitabının birinci cildinde Hauriou’ya ve *Kurum Teorisi*’ne ayrı bir başlık açarak daha detaylı bir şekilde yer verdiği görülmektedir. (Onar, 1942: 426 – 438)

1943 yılında Hüseyin Nail Kubalı’nın (1903 – 1981) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde vermiş olduğu Esas Teşkilat Hukuku Dersleri’nin birinci cildinde yer alan “Devletin Şahsiyeti ve Hâkimiyeti” adlı bölümünde Hauriou’ya kısa bir şekilde yer verildiği görülmektedir. (Kubalı, 1943: 151 – 154) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencilerine *Sosyoloji* dersleri veren Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901 – 1974) *İçtimaiyat Dersleri*’nin⁷ ikinci cildinde (*Hukuk Sosyolojisi*) bir metni muhtasar şekilde çevirerek eserin sonuna eklemiştir: Bu metin, Celestin Bouglé’ye (1870 – 1940) aittir. Metin, Bouglé’nin 1935 yılında yayımlanan *Bilan de la Sociologie Française Contemporaine* adlı eserinin beşinci bölüm olan *Sociologie Juridique* adlı kısmıdır.⁸ Bu metni, muhtasar şekilde *Fransa’da Hukuk Sosyolojisi* şeklinde tercüme ederek *İçtimaiyat Dersleri*’nin ikinci cildinin sonuna ekleyen Fındıkoğlu, çeviri metinde altıncı bölüme *M. Hauriou’da Hukukî İçtimaiyat* adını, yedinci bölüme ise *Hauriou ve Ma’serî Vicdan Fikri* adını vermiştir. (Fındıkoğlu, 1944: IX-XII)

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin öğretim üyelerinden olan Tark Zafer Tunaya (1916 – 1991), Hauriou’nun *Kurum Teorisi*’nin Türkiye’deki serüveni açısından önemli bir isimdir. Tunaya, 1944 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası’nda Hauriou’nun 1925 yılında yayımlanan *Kurum Teorisi*’ni inşa ettiği makalesini çevirerek *Müessese ve Tesis Teorisi (İçtimai Vitalizm Denemesi)* adıyla yayımladı.⁹ Tunaya, 1946 yılında Charles Crozat’nın danışmanlığında hazırladığı *Müessese Teorisinde Fikir Unsuru ve Bazı Hususiyetleri* adlı doktora tezini tamamladı. (Hanioğlu, 2012: 377) Tunaya, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası’nın farklı sayılarında Hauriou’nun *Kurum Teorisi*’ni (*Müessese Nazariyesi*) detaylı bir şekilde irdeleyen makaleler yayımladı.¹⁰ Tunaya’nın araştırmaları ve çalışmalarıyla birlikte Hauriou’nun *Kurum Teorisi*’nin Türkiye’de derinlemesine bir biçimde bilinir hâle geldiği söylenebilir.

Hauriou’nun makalesi, *Hukuk Fakülteleri ve Gayeleri* adıyla M. Kemalettin tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır. Bkz. *Dâr’ül-İlmin Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 29, 1927, ss.909 – 913.

Hauriou’nun adı geçen makalesinin günümüz Türkçesiyle de yayımlanmıştır. Bkz. Maurice Hauriou, “Hukuk Fakülteleri ve Gayeleri”, *İç: Aylık Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyat Mecmuası*, Cilt: 16, Sayı: 78, 1948, ss. 29-32.

⁶ Sunum metni, *Hauriou’nun Müessese Nazariyesinin İzahı ve Bazı Müesseselerin Tatbiki* adını taşımaktadır.

Ayrıca bkz. Sıddık Sami Onar, *Hauriou’nun Müessese Nazariyesinin İzahı ve Bazı Müesseselerin Tatbiki*, Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferanslar Serisi: 66, Ankara, 1941.

⁷ Fındıkoğlu’nun *İçtimaiyat Dersleri* adlı metinleri iki cilt halinde 1943 ve 1944 yıllarında yayımlanmıştır. Fakat, *İçtimaiyat Dersleri*’nin ilk cildinde yayınevi şu şekilde bir not düşmüştür: “Profesör, bu dersleri bundan altı sene evvel dağınık olarak neşretmişti. Bu kitap, Profesörün müsaadesiyle bir araya getirilmiş olarak aynı derslerden mürekkeptir.” Dolayısıyla Fındıkoğlu’nun dersleri dağınık olarak neşri, takriben 1937 yılına denk düşmektedir.

Bkz. Prof. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat Dersleri: Birinci Cilt (İçtimaiyata Giriş)*, Gençlik Kitabevi, İstanbul, 1943.

⁸ Ayrıca bkz. C. Bouglé, *Bilan de la Sociologie Française Contemporaine*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1935, ss.95-120.

⁹ Bkz. Maurice Hauriou, “Müessese ve Tesis Teorisi (İçtimai Vitalizm Denemesi)”, (Çev. Tark Zafer Tunaya), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 9, Sayı: 3-4, ss.639 – 671.

¹⁰ Bkz. Tark Zafer Tunaya, “Müessese Teorisinde Fikir Unsuru ve Bazı Hususiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 12, Sayı: 2-3, 1946a, ss.537-56; Tark Zafer Tunaya, “Müessese Teorisinde Fikir, Şahıs, Kuvvet Unsurları Arasındaki Münasebetler ve İşleşme Ameliyesi” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 12, Sayı: 4, 1946b, 1073 – 1099; Tark Zafer

Bu bağlamda, Türkiye’de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin üç önemli öğretim üyesi aracılığıyla Hauriou’nun *Kurum Teorisi*’nin Türkiye’ye giriş yaptığı söylenebilir: Charles Crozat, Sıddık Sami Onar ve Tarık Zafer Tunaya. Bu isimlere ek olarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencilerine *sosyoloji dersleri* veren Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun da Bouglé’den yaptığı çeviri metin aracılığıyla Hauriou’nun *Hukukî İctimaiyat* ve *Ma’şerî Vicdan* ile ilgili yaklaşımları yönünden katkı sağladığı söylenebilir. Bu isimlerin haricinde Hauriou’nun *Kurum Teorisi*’ni süreklilik arz etmeyen bir şekilde ele alan veya eserlerinde yer veren bilim insanları da mevcuttur. Bu bilim insanlarına, Ethem Menemencioğlu¹¹ (1878 – 1965), Recai Galip Okandan¹² (1908 – 1986) ve Muvaffak Akbay¹³ (1913 – 1957) örnek olarak gösterilebilir.

2. HAURIOU’NUN KURUM TEORİSİ¹⁴

Çalışmanın ikinci kısmında Hauriou’nun *Kurum Teorisi* ve teorisinin tanımlayıcı bileşenlerinden olan “Fikir Unsuru” incelenmektedir. Bu teoriyi incelerken iki temel kaynaktan yararlanılmaktadır: Birincisi, Hauriou’nun *La Théorie de l’Institution (Essai du Vitalisme Social)* adlı makalesini Türkçeye tercüme eden Tunaya’nın çeviri metninden ve Tunaya tarafından kaleme alınan makalelerden yararlanılmaktadır. İkincisi, Onar’ın 1933 – 1934 tarihli dersleri ile 1941 tarihinde yayımlanan *Müessese Nazariyesinin İzahı ve Bazı Müesseselerin Tatbiki* adlı metin ve 1942 tarihli *İdare Hukuku* kitabından yararlanılmaktadır. Bu iki hukukçunun yaklaşımlarından aynı anda yararlanmanın gerekçesi, Hauriou’nun *Kurum Teorisi*’ne dair açıklamalarında bazı nüans farklılıkları bulunmasıdır. Bu çerçevede, çalışmada tespit edilen nüans farklılıkları, Hauriou’nun metninin orijinaline başvurularak aydınlatılmaktadır.

Hauriou, *Kurum’u* (Müessese) şu şekilde tanımlamaktadır:

“İçtimai bir muhitte gerçekleşen ve hukukan devam eden bir iş veya teşebbüs fikridir; bu fikrin gerçekleşmesi için lüzumlu unsurları temin eden bir kudret teşekkül eder; diğer taraftan, fikrin tahakkuku ile alâkadar içtimai birliğin azâları arasında kudret uzuvlarıyla birtakım usuller tanzim edilen iştirak tezahürleri vücuda gelir. (Hauriou, 1944: 642 – 643).”

Onar, Hauriou’nun müessese tanımını şu şekilde vermektedir:

“Müessese; bir içtimai muhitte tahakkuk eden ve hukukan devam eyleyen bir iş veya teşebbüs fikridir ki bu fikrin tahakkuku için bir kuvvet teşekkül eder ve bu kuvvet, bu fikir ve teşebbüsü tahakkuk ettirecek uzuvları temin eyler; diğer taraftan bu fikir ve teşebbüsün tahakkuku için alâkadar içtimai grup mensupları arasında iştirak şuuru ve tezahürleri husule gelir; bu tezahürler kuvvetin uzuvları tarafından ve bir usul dairesinde idare olunur. (Onar, 1933: 18; Onar, 1934: 103; Onar, 1942: 430).”

Onar’ın 1933 – 1934 tarihli ders notlarında ve Tunaya’nın makalesinde Hauriou’nun *Kurum / Müessese* tanımı üç ayrı unsura ayrılarak incelenmektedir:

- İçtimai muhitte tahakkuk ettirilecek bir iş veya teşebbüs fikri,
- Bu fikrin tahakkukuna hizmet edecek uzuvları temin eden ve bu fikre bağlı muntazam bir kuvvet,

Tunaya, “Müessese Teorisinde Fikir Unsurunun Amme ve Devletler Hukuku Sahalarındaki Değeri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 13, Sayı: 2, 1947, ss.529 – 560.

¹¹ Bkz. Etem Menemencioğlu, *Amme Hukuku Ders Notları*, Alaeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1939, ss. 27-28.

¹² Bkz. Recai G. Okandan, “Devletin Şahsiyetinin Müessese Fikriyle İzahı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 16, Sayı: 1-2, ss.88-96.

¹³ Bkz. Muvaffak Akbay, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1948, ss.339 – 365.

¹⁴ Hauriou’nun “Kurum Teorisi” ve “Kurum Teorisi” nin *modern ulus-devletin* kurumsal inşası sürecindeki açıklayıcı rolü için ayrıca bkz. Soner Kavuncuoğlu, *Fransa’da Merkezleşme Süreci (XI.- XIV. Yüzyıllar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 93-107.

- c) Bu fikir ve bu fikrin tahakkuku için grup içinde müşterek bir şuurun ve iştirak tezahürlerinin husulü ve bir muvazenenin meydana gelmesi (Onar, 1933:18; Onar, 1934: 103; Tunaya, 1946a: 540).”

Onar, 1942 tarihinde yayımlanan İdare Hukuku kitabında ise müessese tanımını dört unsura ayırarak tarif etmiştir: “a) Bir iş veya teşebbüs fikri; b) Bu fikrin tahakkuk edeceği içtimâî muhit, c) Bu fikrin tahakkukuna hizmet edecek taazzuv etmiş ve muvazeneli bir kudret ve d) Bu fikir ve onun tahakkuku için içtimâî grup, muhit içinde husule gelen müşterek bir şuurun devamlı tezahürü (Onar, 1942: 430).” Hauriou’nun orijinal metninde de müessese tanımının üç temel unsuru olduğu ifade edilmektedir: “a) İçtimâî muhitte gerçekleştirilecek iş fikri, b) Bu fikrin gerçekleştirilmesi için hizmete sunulan örgütlenmiş (taazzuv etmiş) güç ve c) Fikir ve onun gerçekleştirilmesi ile ilgili olarak toplumsal grupta ortaya çıkan birliktelik tezahürleri. (Hauriou, 1933: 98).”

Onar, müessesenin nüvesi olarak *fikir unsuru*nu görmektedir: “Müessesenin nüvesi bir fikirdir. Bu fikir aynı zamanda müessesenin mevzuunu teşkil eder. Çünkü müessese bu fikrin tahakkuku için doğacak, büyüyecek ve yaşayacaktır (Onar, 1942: 430).” Bu çerçevede, *Kurum Teorisinde* “Fikir Unsuru” nun önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir. Onar, fikrin *objektif ve sübjektif* olmak üzere iki türlü hayatı olduğunu belirtmektedir:

“Fikir bizatihi kendisi nazara alındığı zaman objektif bir surette mevcuttur. Bu takdirde fikir, hafızanın tahteşşuurunda (bilinçaltında) daha doğrusu hafızanın şuur ile adem-i şuur arasındaki sahasında yani şuurun eşiğinde, hafızanın *subconscient* nında yer almıştır. Fikir zihinler tarafından kavrandığı yani zihnin fikri idrak ettiği zaman fikir sübjektif bir mahiyet iktisap etmiş, hayatının ikinci safhasına girmiştir (Onar, 1942: 430-431).”

“Hauriou’ya göre, fikrin yaratıcısı yoktur, kâşifi vardır (Hauriou, 1933: 101; Onar, 1942: 431).” Dolayısıyla, fikirler herhangi bir kimsenin yarattığı sonucu ortaya çıkmadığına göre, fikirlerin objektif bir doğası vardır. Tunaya, “fikrin muayyen bir şuurun ibdaı olmadığı, objektif bir mevcudiyete sahip olduğu ve fikri şuurdan şuura geçirenin bu objektif mevcudiyet olduğunu vurgulamaktadır (Tunaya, 1946a: 545).” Onar’ın da belirttiği gibi, “zihin fikri idrak ettiği zaman fikir objektif halden sübjektif hâle geçer. Onar’a göre, fikrin sübjektif hale gelerek şuurdan şuura geçişinin (iştirak tezahürleri) sürekli niteliğe sahip olması gerekir. Özellikle müessesenin kuruluş aşamasında fikrin istikrarlı bir şekilde şuurdan şuura geçişinin olması önem arz etmektedir (Onar, 1942: 432).” Müesseseyi sürekli kılan, fikrin şuurdan şuura geçişinin canlı ve sürekli oluşudur.

Hauriou, “*iştirak tezahürlerinin* hiçbir şekilde *kolektif bir bilincin tezahürleri* olarak analiz edilemeyeceğini ifade ederek iştirak tezahürlerinin, ortak bir fikirle temas ederek hareket eden ve bir interpsikoloji fenomeni aracılığıyla ortak duyguları hisseden bireysel bilinçler olduğunu belirtmektedir (Hauriou, 1933: 105-106).” Hauriou’ya göre, “bu hareketin merkezi, binlerce bilinçte benzer kavramlara dönüşen ve eylem eğilimlerini kışkırtan fikirdir. Fikir, kendisinde birleşen binlerce bireysel bilinçte anlık olarak öznel duruma geçer (Hauriou, 1933: 106).” Bu noktada Onar ve Tunaya önemli bir ayrıma dikkat çekmektedir. Onar, Hauriou’nun müessesenin doğumu için gösterdiği müşterek şuurun, Durkheim’in “kolektif şuur” olarak adlandırdığı şey olmadığını belirtmektedir. Yani “ferdî şuurların bir muhassalası mahiyetinde olmayıp sadece onların toplanmasından ibarettir (Onar, 1942: 433).” Tunaya da benzer bir biçimde şu ifadeleri kullanır:

“Umumun hasıl edeceği bir maşerî şuur, fikrin kendisi değildir, onun hakkında edinilen vasat bir intiba, tamamîyetinden kaybetmiş bir tefsirden başka bir şey değildir (Tunaya, 1946a: 550).” Dolayısıyla, Hauriou’da bir fikrin intişarı, şuurlara yayılması olayının, Durkheim Ekolü’nün “ma’şerî şuur” anlayışından farklılık taşıdığı görülmektedir.

Tunaya, *fikir unsuru* ile bağlantılı olarak müessesenin *şahıs unsurunun* tarih boyunca iki şekilde görüldüğünü vurgulamaktadır: “Birincisi, müessesenin kurucusu (fikri keşfeden ve bulan), ikincisi ise alâkadarlar grubudur: “Müessese kurucusu bir bahçivandır. Bağban toprağa nasıl bir tohum ekerse, kurucu

da içtimâî muhite bir fikir ekecektir ve tohum toprağın inbat kabiliyetine göre yeşerecektir (Tunaya, 1946b: 1075).” Tunaya’ya göre, “alâkadarlar grubu ise fikrin hâmilidir. Alâkadarlar grubu, fikrin gerçekleşmesi için fikre gönül rızasıyla iltihak edenlerdir. Alâkadarlar grubu, her halde ekalliyettir, mahduttur (Tunaya, 1946b: 1076).” Dolayısıyla, fikrin kâşifi ve fikrin taşıyıcıları müessesenin şahıs unsurunu oluşturmaktadır.

Onar, müessesenin nüvesi ve mevzuu olan *fikir unsuruna* yer verdikten sonra *içtimâî muhit* ve *fikrin tahakkukuna hizmet edecek örgütlenmiş (taazzuv etmiş) bir kudret* ele almaktadır. Onar’a göre, teşebbüs veya iş fikri tahakkuk edebilmek için içtimâî bir muhite muhtaçtır. Ayrıca, Onar fikrin tahakkuku için lâzım gelen uzuvları temin edecek maddî veya manevî bir kudret mevcut olmayan bir topluluğun müessese sayılamayacağını belirtir. “Kudretin alelâde bir kuvvet olması yeterli değildir, bu kudret, kişiye değil fikre bağlı olmalı ve taazzuv etmiş (örgütlenmiş) olmalıdır (Onar, 1942: 431).” Tunaya, fikrin gerçekleşmek için kuvvete muhtaç olduğuna şu şekilde vurgu yapmaktadır:

“Fikir gerçekleşmek için kuvvete muhtaçtır. Aksi halde bir tahakkuktan, müesseseleşmeden bahsetmeye imkân tasavvur olunamaz. Fakat, fikir kuvvetin değil, kuvvet fikrin emrinde olmalıdır. Kuvvetin emrinde bir fikir, müessese için hayırlı neticeler vermeyecektir. Kuvvet fikrin kadrosu dahiline girmelidir. Kuvvet, fikri tahakkuk ettirmekle mükellef kılınmalıdır (Tunaya, 1946b: 1079).”

Bu kısma kadar Hauriou’nun müessese teorisinin tanımında yer alan üç önemli unsur açıklandı. Hauriou müessesenin oluşu ve gelişimi için iki aşamadan bahsetmektedir. “Müessesenin oluşu ve tekemmül etmesi iki önemli aşama aracılığıyla olur: Bunlar, *kaynaşma (incorporation)* ve *şahıslanma (personnification)* safhalarıdır (Hauriou, 1933: 113).” Tunaya *içleşme ameliyesi (intériorisation)* olarak müessesenin ömrünü izah eden ameliyeden bahsetmektedir. Tunaya’ya göre, “içleşme öyle bir ameliyedir ki bununla müesseseleşme hâdisesi tekemmül eder. Bu içleşme ameliyesi iki safhada olur: *Kaynaşma ve Şahıslanma* (Tunaya, 1946b: 1084).”

Kaynaşma ve Şahıslanma safhalarına dair Onar’ın ve Tunaya’nın tariflerinin ikisine de yer verilebilir. Tunaya kaynaşma safhasını şu şekilde tanımlamaktadır: “Kuvvet, nazım fikrin bekçisi halinde emrine girer. Bu kaynaşma (incorporation) safhasıdır (Tunaya, 1946b: 1084).” Onar ise kaynaşma safhasını şu şekilde tanımlamaktadır:

“Kaynaşma safhası, idare edenlerle idare edilenler arasında bir fikir birliğinin husule gelmesidir. Hükûmet halkın mümessili değil bir fikrin mümessilidir. Yani evvelce halkla kuvvet arasında bir fikir iştiraki yokken, bu iki kitle birbirine karşı fikir ve his itibarıyla lakayt bulunuyorken artık bu ayrılık kalkmış, hükûmet de halkın taşıdığı fikrin mümessili haline gelmiştir. Artık halk ve hükûmet kaynaşmıştır. Bu kaynaşmaya rağmen, bütün iktidar yine hükümdarın elindedir ve şahsına bağlıdır. Sadece fikirler aşamasında bir kaynaşma mevcuttur (Onar, 1942: 435).”

Kaynaşma safhasında fikrin emrinde bulunan örgütlenmiş kuvvet (hükûmet) ile halk arasında bir kaynaşma gerçekleşmektedir. Bu aşama, fikrin alâkadarlar grubundan daha geniş bir kitleye yayılması açısından önem taşımaktadır. Alâkadarlar grubu, ekaliyetti. Kaynaşma safhasında fikir daha geniş bir kitle tarafından benimsenmiştir. Bununla birlikte, bu safhada fikre iştirak eden halk henüz aktif bir halde bulunmamaktadır.

Şahıslanma safhası, müessesenin tam hâle gelmesini izah eder. Hauriou’ya göre, şahıslanma sürecinin esas özelliği, “halkın aktif hâle gelerek hükûmete iştirakleriyle beraber siyasî hürriyet sahasına erişmeleridir (Hauriou, 1944: 657).” Onar da şahıslanma safhasını şu şekilde tanımlamaktadır:

“Bu safhada pasif vaziyette olan halk aktif bir vaziyet alır: devlet müessesesine esas olan fikirlerin tahakkuk ettirilmesi için lâzım olan vasıtalarla sahip olur ve faaliyetlere iştirak eder. Bu safhada artık şahsî bir kuvvetten ibaret basit bir hükûmet yoktur, taazzuv etmiş bir hükûmet mevcuttur. Ve müessese artık şahsiyetini de iktisap etmek suretiyle kemale ermiştir. (Onar, 1941: 12; Onar, 1942: 436).”

Tunaya şahıslanma safhasını şu şekilde izah etmektedir:

“Bu safhada hükümet ekalliyete değil, ekseriyete müsteniddir. Müzakerecilik ve teşrilik vasfı kuvvetlidir. Kuvvet artık ekalliyete ait değildir ve millet hesabına çalışmaktadır. Kuvvet müzakereci bir iktidar olmuştur ve otolimitasyon daha iyi tahakkuk edecektir. Kaynaşma safhasının fırtınalı denizi durulmuştur, ortalık “süt liman”dır. Kudret, tezahürlerin canlılığında istenilenleri idame ettirmekte, siyasî ve içtimâî hürriyete hiçbir nakısa verilmeyerek o asırlık mücadelelerden sonra elde edilen bir hak halinde tahttan daha üstün bir yerde, gönüllerde yaşamaktadır (Tunaya, 1946b: 1090).”

Hauriou’nun kurum teorisinin genel görünümüne bakıldığında bu teoriyi, modern ulus-devletin oluşum ve inşâ süreçlerini açıklayıcı bir yaklaşım olarak görmek mümkündür. İçtimâî bir muhitte, objektif bir iş veya teşebbüs fikrinin varlığı, bu fikrin zihinlerde idrak edilerek sübjektif hâle geçmesi, ekalliyeti temsil eden alâkadarlar grubu tarafından fikrin taşınması ve yayılması, fikir yayıldıkça iştirak edenlerin artması (iştirak tezahürleri) ve fikri tahakkuk ettirmek üzere ve fikre bağlı örgütlenmiş bir kuvvetin bulunması müesseseyi tanımlayan unsurlardır. Müessesenin oluş ve kemale erişme aşaması ise iki safhada gerçekleşmektedir: Kaynaşma ve Şahıslanma safhaları. Kaynaşma safhasında fikre bağlı örgütlenmiş kuvvet ile halk arasında fikir üzerinde bir kaynaşma olur. Bu safhada halk fikri benimsemekle birlikte henüz aktif bir durumda değildir. Dolayısıyla örgütlenmiş kuvveti sınırlandıran bir konumda değildir. Şahıslanma safhasıyla halk aktif bir hale geçer ve örgütlenmiş kuvveti sınırlandırma gücüne sahip olur. Bu aşamada, halk fikirlerin tahakkuk ettirilmesi için gereken araçlara sahip olur ve faaliyetlere katılır. Sonuç olarak, Hauriou’nun kurum teorisi, tarihsel olarak modern ulus-devletin oluşum ve inşâ süreçlerini açıklamak için kullanılması mümkün bir teoridir.

3. GÖKALP’İN MEFKÛRE KAVRAMI

Çalışmanın üçüncü kısmında Gökalp’in *mefkûre* kavramı ele alınmaktadır.¹⁵ Mefkûre kavramını, Gökalp’in tefekkür hayatında etkili olan Fransız düşünür ve sosyologların etkileriyle birlikte ele almak önem taşımaktadır. Çünkü, Gökalp mefkûre kavramının içeriğini şekillendirirken tek bir Fransız düşünürü veya yazarı takip etmemiştir. Bu bağlamda Gökalp’in düşünce ve fikir hayatındaki kritik dönüm noktalarını ve yararlandığı düşünürleri ele alarak mefkûre kavramını açıklamanın daha faydalı bir yol olduğu söylenebilir.

Gökalp’in fikir ve düşünce hayatında 1908 / 1909 yılları önemli bir dönüm noktasının başlangıç yıllarıdır. Gökalp, 1908 yılında Meşrutiyet’in yeniden yürürlüğe konulmasından sonra (1908 Jön Türk Devrimi) Selanik’te yapılan İttihat ve Terakki kurultayına mümessil olarak davet edildi (Fındıkoğlu, 1955: 103-104, 114 – 115; Şapolyo, 1943: 71; Duru, 1949: 3).¹⁶ Gökalp, Selanik’te gördüğü manzara karşısında fikrî bir başkalaşım geçiriyordu. Fındıkoğlu, Selanik’in millet müzesi gibi bir düzineye yakın ırk ve kavimden

¹⁵ Gökalp’in yaşamı, şahsiyeti, fikirleri ve düşünceleri için ayrıca bkz. Ziyaeddin Fahri, *Ziya Gökalp: Sa Vie et Sa Sociologie: Essai Sur l’Influence de la Sociologie Française en Turquie*, (Thèse Principale Pour le Doctorat Ès Lettres) Imprimerie Berger-Levrault, 1935; “Ziya Gökalp’in Onuncu Ölüm Yıldönümü” *İş: Üç Aylık Ahlak ve İçtimaiyat Mecmuası*: Yıl: 1, Sayı: 3-4, 1934; “Ziya Gökalp’in XV. Ölüm Yıldönümü”, *İş: Üç Aylık Ahlak ve İçtimaiyat Mecmuası*, Cilt: 5, Sayı: 19, Defer 3, 1939; “Ziya Gökalp’in XX. Ölüm Yıldönümü”, *İş: Aylık Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyat Mecmuası*, Cilt 9, Sayı: 39/40, 1944; Ziya Gökalp’in XXV. Ölüm Yıldönümü, *Bilgi*, Cilt: III, Sayı: 31, 1 Kasım 1949; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp için Yazdıklarım ve Söylediklerim*, Türkiye Muallimler Birliği Yayınları, İstanbul, 1955; Hilmi Ziya Ülken, “Durkheim et l’Enseignement des Sciences Sociales en Turquie”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 15, 1960, 7-29; Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949; Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul, 1943; Osman Tolga, *Ziya Gökalp ve İktisadî Fikirleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1949; Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1949; Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1956.

¹⁶ Fındıkoğlu, Gökalp’in doğrudan Diyarbakır mümessili olarak Selanik’e geldiği ve 1909 yılında Selanik’te faaliyette bulunmaya başladığını belirtmektedir. Şapolyo da “İttihat ve Terakki Cemiyeti Selânik merkezi 1909 senesi sonlarında Ziya Beyi, Selânik’e murahhas olarak çağırıldıklarını ve Ziya Bey’in derhal Diyarbakır’dan Selanik’e gittiğini” ifade etmektedir. Duru ise Gökalp’in Selanik’e Diyarbakır’dan değil İstanbul’dan gelmiş olabileceğini yazıyor ve şu şekilde devam ediyor: “Çünkü Gökalp’in 1908 – 1910 ders yılında İstanbul Darülfünunu’nda Emrullah Efendi’nin Maarif Nazırı olması dolayısıyla boşalan felsefe kürsüsünde birkaç ders vermiş olduğunu Reşat Nuri Güntekin’den öğrendim.”

oluşturduğunu gören Gökalp'in şuur istihalesi geçirdiğini ve fikir parolası aradığını ifade etmekte ve şöyle devam etmektedir: "Bu fikir parolasını yakından tanıdığı İslâm felsefesinde bulamadı ve Fransız felsefesinde aramaya başladı (Fındıkoğlu, 1955: 104)." Bu dönemde Gökalp, Alfred Fouillée (1838 – 1912), Gabriel Tarde (1843 – 1904) ve Émile Durkheim (1858 – 1917) ile yakından alâkadar olmaya başladı.¹⁷ Gökalp, Durkheim'in fikirlerinin etkisine girmeden evvel Fouillée'nin ve Tarde'in yaklaşımlarını yakından incelemiştir (Fındıkoğlu, 1935: 33; Fındıkoğlu, 1955: 104, 114; Ülken, 1960: 20). "Fouillée, bazı fikirlerin duygu ve hislerle sarmalanmış Fikir-Güçler olduğuna işaret etmektedir. Yani bir ideal sadece bir fikir değil, bir Fikir-Güç olduğunu belirtmiştir (Fındıkoğlu, 1935: 33)."

Fouillée, Fikir-Güç yaklaşımına 1872 yılında yayımlanan *La Liberté et Le Déterminisme* adlı eserinde ve 1878 yılında yayımlanan *L'Idée Moderne du Droit* adlı eserinde değinerek yer vermiştir. Fakat Fouillée konu üzerine doğrudan incelemeyi 1879 yılında *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* dergisinde yazdığı iki yazı ile açıklamıştır. Fouillée, insanın kendisi tarafından tasarlanan her fikrin, yine insan üzerine etkisi olduğunu ve bu fikrin gerçekleşme eğilimi olduğunu belirtmektedir. Bu durumu Fouillée şu şekilde örneklendirmektedir:

"Descartes öyle demiştir: Düşünüyorum, öyleyse varım; Tanrı'yı düşünüyorum, öyleyse Tanrı vardır; diğer nesneleri düşünüyorum, öyleyse onlar vardır. Düşüncenin nesnelleşmesi olarak adlandırılabilir. Şeyi göstermek için deneysel doğrulamaya, psikolojik ve fizyolojik gözlem gerçeklerine başvuruyoruz. Fikirler, kendilerini gerçekleştirerek doğrulanırlar. İdeal, bilincin olgularından biridir. Düşüncemiz, arzumuz ve irademiz üzerinde gerçek bir etki yaratır. Eğer idealin harekete geçirdiği eylemin, birey için, insanlık için, dünya için yararlı ve gerekli olduğunu gösterirsek, idealin, bilincin yol gösterici yasalarından biri olduğu sonucu çıkar (Fouillée, 1879: 674 – 676; Fouillée, 1883: 247 – 249)."

Dolayısıyla Fouillée, bazı fikirlerin harekete geçirici güçlere sahip olduğunu ve fikirlerin kendilerini gerçekleştirme potansiyeline sahip olduğunu ileri sürmüştür.

Gökalp, Tarde'in fikirleriyle de kısa bir süre yakından alâkadar olmasına rağmen Gökalp'in aradığı fikir parola hem düşünsel hem de siyasal ihtiyaca karşılık veren bir parola olmalıydı. Bu sebeple, Tarde'dan sonra Durkheim'in fikirlerine yakın ilgi duydu. Gökalp'in, Durkheim'in fikirlerine ilgi duymasının Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasal ve toplumsal koşullarla yakın ilgisi vardı. Fındıkoğlu bu ilişkiyi şu şekilde izah etmektedir:

"1908 Devrimi'nden sonra gazeteler Osmanlıların ayrılıkçı derneklerinden yani Ermenilerden, Bulgarlardan vs. acı bir şekilde şikâyet etmeye başladı. Herkes kendine şu soruyu sordu: Nasıl oluyor da Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Araplar gerçek Osmanlı olduklarını iddia ederken isyanlara, örgütlü ayaklanmalara karışıyorlar? Gökalp, tarihi geçmişe uzanan bir topluluğa ait olma duygusunu bireysel bir kararla ortadan kaldırmanın mümkün olmadığına kesin olarak inanıyordu. Tam da bu belirleyici anda Durkheim yardımına koşuyor ve ona toplumsal bir gerçekliğin, bireylerden oluşsa da kendi başına bir varlığı olan *kolektif bir bilincin* açıklamasını sunuyor. *Kolektif Bilinç* (Ma'serî Şuur) Gökalp için yepyeni ve mutlu bir yol açtı (Fındıkoğlu, 1935: 34-35)."

¹⁷ Fındıkoğlu, 24.10.1934 tarihinde Berlin Türk Kulübü'nde yaptığı konuşmada Gökalp'in Selanik'te bulunduğu dönemde Fouillée, Tarde, Bergson ve Durkheim ile yakından alâkadar olduğunu belirtmektedir. M. Nermi de Fouillée'yi ve Henri Bergson'u (1859 – 1941) Ziya Gökalp'in tesiri ile karıştırmaya başladığını belirtmektedir.

M. Nermi Merkez Umumi tarafından Paris'e tahsile gönderildiğini ve Durkheim'in ve H. Bergson'un (1859 – 1941) derslerini takip ettiğini belirtmektedir. M. Nermi, Bergson'un derslerinden birini hulasa ederek Gökalp'e gönderdiğinde Gökalp'in kendisine "böyle eski mütefekkirlerle uğraşmaması gerektiğini tavsiye ettiğini" anlatmaktadır. Fakat, M. Nermi Bergson'un Spinoza üzerine verdiği derslerini not aldığını, Ethica'nın yeni tahlil imkânları vermesi bakımından önemli olduğunu, bu sebeple Bergson'un derslerini takip etmenin ehemmiyeti üzerinde durduğuna dair bilgi verince Gökalp ile bu konuda anlaştıklarını da ifade etmiştir.

Ayrıca bkz. M. Nermi, "Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar", *İş: Üç Aylık Ahlak ve İctimaiyat Mecmuası (Ziya Gökalp'in Onuncu Ölüm Yıldönümü)*, Cilt: 1, Sayı: 3-4, 1934, ss. 179-182.

Durkheim, *kolektif bilinci* şu şekilde tanımlamaktadır: “Aynı toplumun ortalama bir üyesi tarafından paylaşılan inançlar ve duygular bütünü, kendine ait bir yaşamı olan belirli bir sistem oluşturur. Buna, kolektif bilinç denebilir (Durkheim, 1973: 46).”¹⁸ Gökalp, bir yandan siyasi bir birim oluşturacak unsurların heterojenliğini, diğer yandan İmparatorluğun Müslümanları arasında dayanışma yaratmak için dini duyguları güçlendirmenin imkânsızlığını göz önüne aldığına, ona tek bir yol kalıyordu: Türkler arasında kolektif bir bilinç yaratmaya çalışmak (Fındıkoğlu, 1935: 36). “Gökalp, bireysel gerçekliklerden farklı bir kolektivite fikrini ve Durkheim sosyolojisinden kolektif bilinç kavramını öyle bir şekle dönüştürdü ki, toplumsal gerçeklik ve kolektif bilinç kavramlarının yerini ulus ve ulusal bilinç kavramları aldı (Fındıkoğlu, 1935: 36).” İşte kısa bir şekilde yer verilen tarihsel ve düşünsel arka plan, Gökalp’in mefkûre kavramını şekillendirirken ve içeriğini inşa ederken yararlandığı yaklaşımları göstermesi açısından önemlidir. Gökalp, mefkûre kavramını bahsedilen tarihsel arka planın eşliğinde geliştirmiş ve şekillendirmiştir.

Gökalp, 24 Temmuz 1922 tarihinde Küçük Mecmua’da *Musababe: Mefkûre Nedir?* başlıklı bir yazı yayımlamıştır. Gökalp yazısında mefkûrenin çeşitli zamanlarda farklı farklı suretlerde tarif edildiğini belirtmektedir:

“Mefkûre, muhtelif zamanlarda metafizikçiler, ideologlar, sosyologlar tarafından farklı farklı suretlerde izah edilmiştir. Mefkûre, metafizikçilere göre, öteki âleme mensup bir gerçekliktir. Metafizikçilere göre, hakikî varlıklar mefkûrelerdir, maddî varlıklar, onların gölgelerinden ibarettir. Mefkûre, ideologlara göre, hiçbir gerçekliğe yaslanmaz. Bu ancak ferdin muhayyilesinde tasavvur edilen bir “kemâl numunesi”nden ibarettir. Sosyoloji ilmine göre, mefkûre istikbalde vasil olacağımız gaye, bir hedef demek değildir. Mefkûre, müstesna anlarda yaşanılmış ve yine o anlarda yaşanabilen bir hayat tarzıdır. Bu müstesna anlar, cemiyetin buhranlı dakikalarıdır (Gökalp, 2018: 62-66).”

Bu tanımlardan üçüncüsü, yani mefkûrenin sosyoloji ilmine göre tanımlanışı Gökalp’te esas manasını bulmaktadır.

Gökalp adî zamanlar ile buhranlı (galeyanlı) zamanların fert ve cemiyet hayatı üzerine etkisi yönünden bir ayırım yapar:

“Adî zamanlarda, fertler ferdî hayatlarıyla meşgul olduklarından cemiyetin hayatı gayet zayıftır. Fakat milletin hayatı büyük bir tehlike ile tehdit olunduğu, cemiyet büyük bir hamle ile kendini kurtarmaya azmettiği galeyanlı “dakikalar” da cemiyet bu derin uykudan birdenbire uyanır. Fertler bu esnada kendi menfaatlerini, şahsî arzularını, gailelerini unuturlar. Bu galeyanlı dakikalarda, fertler ferdî şahsiyetlerini kaybetmişlerdi. Hepsinin ruhunda hüküm süren yalnız maşerî (kolektif) şahsiyetti. İşte, insanların bu galeyanlı anlarda yaşadığı bu tatlı saadet hayatına mefkûre adı veriliyor. (Gökalp, 2018: 66-67).”

Gökalp, 1924 yılında yayımlanan yazısında ise mefkûreyi şu şekilde izah etmektedir: “Mefkûre, galeyanlı içtimalardan doğar. Hususiyetle, milletin büyük bir tehlikeye duçar olduğu yahut büyük bir zafer kazandığı zamanlarda, milletteki bütün ruhları istilası altına alır (Gökalp, 2016: 32).” Gökalp, mefkûreyi ferdî şahsiyetlerin ve menfaatlerin bir kenara bırakılarak tüm fertlerin ruhunda hüküm süren kolektif bilinç ve şahsiyetle izah etmektedir. Gökalp’e göre, mefkûre milletin hayatının tehlike altına girdiği, buhranlı ve galeyanlı anlarda ortaya çıkmaktadır.

Gökalp, mefkûre ile hedef arasındaki farka fert ve cemiyet hayatı bağlamında dikkat çekerek farklılıkları şu şekilde belirtmektedir:

“Hedef, istikbale, mefkûre maziye aittir. Hedef, şuurlu bir fikir, mefkûre şuursuz bir duygudur. Hedef, zihindeki bir tasavvurdan ibarettir; mefkûre ise bizi arkadan iten, gizli bir kuvvettir. Bu gizli kuvvetten yalnız, şuur sahnesine çıktıktan sonra haberdar oluruz. Hedef bir gerçeklik olmadığı halde, mefkûre bir

¹⁸ Durkheim’in farklı eserlerinde *Kolektif Bilinç* kavramına dair yaklaşımları için ayrıca bkz. Georges Gurvitch, *Essais de Sociologie*, Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1938, ss. 115 – 171.

hakikî bir gerçekliktir. Mefkûre, yaratıcı bir hız, yaratıcı bir hamledir. Hedef, düşünülmüş bir gaye, yaratılmış bir maksattır. Bu gayeyi düşünen ve bu maksadı yaratan da cemiyet değil, ferttir. O halde mefkûre maşerî (kolektif / ortak), hedef, ferdîdir. (Gökalp, 2016: 93).”

Bu noktada, Gökalp’in mefkûrenin toplumları harekete geçirici gücünden, sadece şuur sahnesine çıktıktan sonra haberdar olabileceğimizi ifade etmesi önem taşımaktadır. Dolayısıyla mefkûre, bir toplumsal gerçeklikte, bir cemiyette objektif olarak mevcuttur. Fakat, buhranlı yahut galeyanlı anlar olmadıkça mefkûrenin şuur sahnesine gerçeklik olarak çıkmadığı ve toplumu kolektif bir şuur altında birleştirdiğinden söz edilemez. Bu açıdan buhranlı yahut galeyanlı bir olayın, objektif olarak mevcut olan mefkûrenin şuur sahnesine çıkmasında önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

Gökalp, 31 Temmuz 1922 tarihinde yayımlanan bir yazısında mefkûre ile gerçeklik (şeniyet) arasındaki bağlantıya dikkat çekerek mefkûrenin bir fikir hâlinen başlayarak gerçeklik haline dönüştüğü fikrine katılmadığını ileri sürmektedir. (Gökalp, 2018: 69) Bu yaklaşım, Gökalp’i Fouillée’den ayıran önemli bir farklılık noktasıdır. Gökalp mefkûre ile gerçeklik arasındaki ilişkiye şu şekilde dikkat çekmektedir:

“Belki mefkûre ta ilk menşesinde bir gerçeklik olarak doğar. Büyük bir buhran zamanında, cemiyette yalnız müşterek vicdan hâkim olur. Ferdî vicdanlar kaybolur. Bu müşterek vicdan ruhlarla vectler sağan, bütün fertleri kutsiyetine karşı hürmetkâr ve fedakâr kılan canlı bir gerçekliktir. Mefkûre dediğimiz şey bu maşerî (kolektif) vicdanın (şuurun) şiddetli ve yoğun bir hayat yaşamasıdır. Demek ki mefkûre, yeni doğduğu zaman canlı bir gerçeklik, hakikî bir hayat halindedir (Gökalp, 2018: 69-70).”

Gökalp ve Fouillée arasında bu konu hakkında bir farklılık görmekle birlikte Gökalp’in 11 Mayıs 1924 tarihli bir yazısında şu ifadelerle rastlanmaktadır: “Milletin büyük bir tehlikeye duçar olduğu yahut büyük bir zafer kazandığı zamanlarda, milletteki bütün ruhları istilası altına alan mefkûredir. Böyle zamanlarda herkes mefkûrelidir. Çünkü mefkûre, gerçeklik halini almıştır (Gökalp, 2016: 32).” Bu yazısında, Gökalp mefkûrenin gerçeklik haline dönüşmesinden söz etmektedir. Dolayısıyla mefkûre ve şeniyet arasındaki ilişkide iki farklı yorumu da görmek mümkündür. Gökalp, mefkûrenin içtimaî mahiyeti hakkında şu saptamaları yapmaktadır:

“Mefkûre, ferdî bir fikir değil, içtimaî bir gerçekliktir. Mefkûre içtimaî bir gerçeklik olduğu için fertler tarafından yaratılamaz. O, içtimaî sebeplerle kendi kendine doğar. Mefkûre mevcut olduğu için, fertler tarafından yalnız keşfedilebilir. Bundan başka, mefkûre bir gerçeklik olduğu için, her gerçeklik gibi onun da ilmi yapılabilir. Onun ilmi, sosyoloji ilmi aracılığıyla yapılabilir (Gökalp, 2018: 73).”

Gökalp’in mefkûrenin içtimaî mahiyeti olduğunu vurgularken Fouillée’nin yaklaşımından bir ayrılık noktası daha belirgin olmaktadır. Çünkü Fouillée’ye göre, Fikir-Güç önemli ölçüde ferdî özelliğe dayanmaktadır. Bu noktada, Gökalp ile Fouillée’nin yaklaşımı arasındaki farklılıklar tespit edilebilir.

Gökalp, mefkûrenin birçok kıymetler ve müesseseler yaratabilen özelliğine de dikkat çekmektedir. Gökalp’e göre;

“Mefkûre, birçok kıymetleri yarattığı gibi, kıymetler de birçok müesseseleri vücuda getirir. Yeni mefkûre zuhur eder etmez, eski kıymet hükümleri yok olmaya, bunların yerine yeni mefkûreden doğan yeni kıymet hükümleri meydana çıkmaya başlar. Bu kıymet hükümlerinden de ahlâkî, hukukî, siyasî, bedîî, iktisadî, lisanî ilh. mahiyette birçok yeni müesseseler, yeni kaideler doğar. İşte bu saydığımız hadiselerin mecmuuna “millî hars” namı verilir. Demek ki milletin hem istikbalini haber veren hem de istikbaldeki millî harsını yaratan mefkûredir. (Gökalp, 2018: 77).”

Bu yönüyle mefkûrenin yaratıcı bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Eski kıymet hükümlerini ve müesseseleri inşa eden fikirler, yeni tarihsel ve toplumsal koşullara uyum sağlayamadığı ve hatta tarihsel ilerlemenin önünde engel oluşturmaya başladığında buhranlara veya krizlere sebep olabilir. Bu buhranlı veya kriz dönemlerini aşmak üzere yeni mefkûrenin yönlendirici gücü sayesinde yeni kıymet hükümleri ve müesseseler oluşturulabilir. Bu yönüyle, mefkûre gerçekten de yaratıcı bir hamledir.

SONUÇ

Çalışmanın bölümlerinden yararlanarak Hauriou'nun *Kurum Teorisi*'nde yer alan "Fikir Unsuru" ile Gökalp'in "Mefkûre" kavramını karşılaştırmak mümkün hale gelmektedir. Hauriou'ya göre, müessesenin en önemli unsuru "içtimâî muhitte gerçekleştirilecek olan iş veya teşebbüs fikri"dir. Hauriou, "fikir unsurunun objektif olarak içtimâî muhitte bulunduğunu, fikrin herhangi bir kimsenin yarattığı olmadığını ve fikrin sadece kâşifi olabileceğini" belirtmiştir. Gökalp de "mefkûrenin, ferdi bir fikir değil, içtimâî bir gerçeklik olduğunu, bu sebeple fertler tarafından yaratılamayacağını" belirtmiştir. Ayrıca Gökalp, "mefkûrenin içtimâî sebeplerle kendi kendine doğduğunu ve fertler tarafından yalnızca keşfedilebileceğini" belirtmektedir. Bu konuda, Hauriou'nun "Fikir Unsuru" ile Gökalp'in "Mefkûre" kavramı birbirine benzer özelliğe sahiptir.

Gökalp, "mefkûrenin galeyanlı veya buhranlı zamanlarda ortaya çıktığını" belirtmekte ve bu dönemlerde fertlerin ruhunda "kolektif şuur" un hüküm sürdüğünü ifade etmektedir. Hauriou'nun "Fikir Unsuru" ise sadece belirli zamanlarda ortaya çıkan bir gerçeklik şeklinde tezahür etmemektedir. Ayrıca, Hauriou içtimâî muhite ekilen fikir unsurunun fertlerin zihninde sübjektif hâle geldiğini belirtmekte, fakat bu sübjektif hâle gelme durumunun "kolektif bir şuur" olarak görülmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu hususlarda Gökalp ile Hauriou'nun yaklaşımları farklılıklar olduğu görülmektedir.

Gökalp mefkûrenin "şuursuz bir duygu olduğunu, bizi arkadan iten bir kuvvet olduğunu ve bu mefkûreden şuur sahnesine çıktıktan sonra haberdar olacağımızı" ifade etmektedir. Hauriou'nun teorisinde *Fikir Unsuru*'nun içtimâî muhitte objektif olarak bulunması, zihinler bu fikri idrak edince fikrin sübjektif hâle geldiği belirtilmişti. Hauriou, fikrin "şuurdan şuura yayılması" hususunun önemli bir aşama olduğuna dikkat çekmişti. Hauriou'ya göre, fikrin taşıyıcıları olan âlakadarlar grubu aracılığıyla fikir şuurdan şuura intişar eder. Kaynaşma safhasında ise fikir yalnızca ekaliyette olan âlakadarlar grubuna değil, ekseriyette olan halkın şuuruna da nüfuz eder. Bu hususta, mefkûrenin ve fikrin *şuur sahnesine çıkmadan önce de mevcut olması* açısından her iki yazarın yaklaşımında da benzerlik vardır. Fakat, mefkûrenin "*ma'serî mahiyette*" olması, Gökalp'in yaklaşımını, Hauriou'dan farklılaştıran bir özelliktir.

Son olarak, Gökalp "mefkûrenin birçok kıymetler ve müesseseler yaratabildiğine" dikkat çekmektedir. Bu yönüyle Gökalp'e göre, mefkûre hem "milletin istikbalini" hem de "millî harsı" yaratma kudretine sahiptir. Hauriou'nun teorisinde "fikir unsuru" da müessesenin mevzuunu teşkil etmesi yönünden önem taşımaktadır. Müessesenin doğumu, gelişimi ve olgunlaşması, fikir unsuru merkezinde şekillenmektedir. Bu yönden, Gökalp'in "mefkûre" kavramının ve Hauriou'nun teorisinde yer alan "Fikir Unsuru" nun yeni kaideler, kıymetler ve müesseseler ortaya çıkarma kudretine sahip olmaları yönünden benzerlik taşıdığı söylenebilir.

Sonuç olarak, Gökalp'in "Mefkûre" kavramını, modern ulus-devlet inşasını analiz ederken kullanılabilen bir analiz birimi olarak ele almak mümkündür. Gökalp'in "Mefkûre" kavramının, Hauriou'nun "Kurum Teorisi" nin tanımlayıcı unsurlarından "Fikir Unsuru" ile benzeştiği noktalar olduğu gibi ayrıştığı noktalar da mevcuttur. Bu karşılaştırmada ortaya çıkan en önemli bulgu, Gökalp'in "Mefkûre" kavramının, modern ulus-devletin oluşum ve inşa sürecini hukuksal ve yönetsel bir şekilde açıklarken önemli bir analiz birimi olarak kullanılmaya elverişli olmasıdır. Bu çalışmanın, Gökalp'in "Mefkûre" kavramını da somut tarihsel koşulları analiz etmek üzere kullanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin modern ulus-devlet olarak inşa edilme sürecini açıklama amacını taşıyan araştırmalara katkı sağlayacağı umulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akbay, M. (1948), *Umumî Âmmî Hukuku Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
Bouglé, C. (1935), *Bilan de la Sociologie Française Contemporaine*, Paris: Librairie Félix Alcan.

- Crozat, C. (1944), *Amme Hukuku Dersleri: Cilt II – Kısım I (Orta Zamanlar)*, (Çev. Recai Galip Okandan), İstanbul: Kenan Matbaası.
- Durkheim, É. (1973), *De la Division du Travail Social*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Duru, K. N. (1949), *Ziya Gökalp*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Fındıkoğlu, Z.F. (1935), *Ziya Gökalp: Sa Vie et Sa Sociologie: Essai Sur L'Influence de la Sociologie Française en Turquie*, Strasbourg: Imprimerie Berger-Levrault.
- Fındıkoğlu, Z.F. (1944), *İçtimaiyat Dersleri: İkinci Cilt (Hukuk Sosyolojisi)*, İstanbul: Gençlik Kitabevi Neşriyatı.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1955), *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul: Türkiye Muallimler Birliği Neşriyatı
- Fouillée, A. (1879), “La Philosophie des Idées – Forces comme Conciliation du Naturalisme et de l'Idéalisme”, *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, Quatrième Année, VIII, 1-32.
- Gökalp, Z. (2016), *Çınaraltı Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Gökalp, Z. (2018), *Küçük Mecmua Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Gurvitch, G. (1938), *Essais de Sociologie*, Paris: Libraire du Recueil Sirey.
- Hanıoğlu, Ş. (2012), “Tarık Zafer Tunaya (1916 – 1991)”, İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, 377-378.
- Hauriou, M. (1916), *Principes de Droit Public*, 2e Éditions, Paris: Libraire Recueil Sirey.
- Hauriou, M. (1927), “Hukuk Fakülteleri ve Gayeleri”, (Ter. M. Kemalettin), *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 909 – 913.
- Hauriou, M. (1933), *Aux Sources du Droit: Le Pouvoir, L'Ordre et la Liberté*, Paris: Libraire Bloud & Gay
- Hauriou, M. (1944), “Müessese ve Tesis Teorisi” (Çev. Tarık Zafer Tunaya), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 9, Sayı: 3-4, 639 – 671
- Kavuncuoğlu, S. (2023), *Fransa'da Merkezileşme Süreci (XI. – XIV. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kubalı, H.N. (1943), *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri: Birinci Cilt (Nazariyeler ve Prensipler)*, İstanbul: Arkadaş Matbaası.
- Menemencioglu E. (1939), *Amme Hukuku Ders Notları*, Ankara: Alaeddin Kırıl Basımevi
- Okandan, R.G. (1950), “Devletin Şahsiyetinin Müessese Fikriyle İzahı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 16, Sayı: 1-2, 88-96.
- Onar, S.S. (1933), *İdare Hukuku: Sömestre 3-4*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Talebe Cemiyeti Neşriyatı
- Onar, S.S. (1934), *İdare Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Talebesi Neşriyatı.
- Onar, S.S. (1941), *Hauriou'nun Müessese Nazariyesinin İzahı ve Bazı Müesseselerin Tatbiki*, Ankara: Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferanslar Serisi.
- Onar, S.S. (1942), *İdare Hukuku: Birinci Cilt*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Şapolyo, E. B. (1943), *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul: Güven Basımevi
- Tolga, O. (1949), *Ziya Gökalp ve İktisadî Fikirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı
- Tuna, O. (1944), “Ziya Gökalp et Sa Personnalité”, *İş: Aylık Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyat Mecmuası*, Cilt: 9-11, Sayı: 39-40, 52-54.

- Tunaya, T.Z. (1946a) “Müessese Teorisinde Fikir Unsuru ve Bazı Hususiyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 9, Sayı: 2-3, 537 – 560.
- Tunaya, T.Z. (1946b), “Müessese Teorisinde Fikir, Şahıs, Kuvvet Unsurları Arasında Münasebetler ve İşleşme Ameliyesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 12, Sayı: 4, 1073-1099.
- Tütengil, C.O. (1949), *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi – İktisaiyat Enstitüsü Neşriyatı
- Tütengil, C.O. (1956), *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*, İstanbul: Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayınları
- Ülken, H.Z. (1960), “Durkheim et l’Enseignement des Sciences Sociales en Turquie”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2 (15), 7-29.
- Widmann, H. (2000), *Atatürk ve Üniversite Reformu*, (Çev. Aykut Kazancıgil – Serpil Bozkurt), İstanbul: Kabalcı Yayınları.